

6. *Mariupolskaya zhizn.* (1911), November 30. (rus).
7. *Mariupolskaya zhizn.* (1912), April 16. (rus).
8. *Mariupolskaya zhizn.* (1912), December 17. (rus).
9. *Mariupolskaya zhizn.* (1912), December 29. (rus).
10. *Mariupolskiy vestnik.* (1918), 46, October 23. (rus).
11. *The Mariupol Municipal Local Lore Museum*, MKM, KP 4864 845-K. (rus).
12. *Mariupolskoe slovo.* (1917). 54, June 9 (rus).
13. Petrov O. (2013), *The theater life of Donetsk region in the 20-30's. XX centuries*, Bulletin of the Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture, Issue 2, pp. 64-71. (ukr).
14. Romanko, I. (1999), *The development of theater art in Ukraine in 1917-1920.*: Extended abstract for obtaining scientific degree of candidate of historic sciences: 07.00.01. «History of Ukraine», Kyiv, 19 p. (ukr).
15. Semchyshyn M. (1993), *Thousand Years of Ukrainian Culture*, Kyiv, 550 p. (ukr).
16. Chuprik L. N. (1998), *Scientific reference from the history of the Mariupol Theater*, Archive of the Mariupol Local History Museum. F. 345. od. zb. 25-26, Mariupol, 28 p. (rus).
17. Yarutskiy L. (1991), *Mariupol old times: Stories of the local ethnographer*, Sovetskiy pisatel, Moscow, 432 p. (rus).

© Демідко Ольга

Надійшла до редакції 07.12.2017

УДК 94:392.3:316.423.2(477.7)"18/19"

КАЧАН ІЮЛІЯ,

аспірантка кафедри історії України,

Запорізький національний університет

ЕВОЛЮЦІЯ СІМЕЙНО-ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ кінець ХІХ - першої чверті ХХ ст.

На підставі вивчення судових справ, селянських щоденників, матеріалів періодики, статистичних даних та інших історичних джерел простежуються зміни в сімейних відносинах селян кінця ХІХ - першої чверті ХХ ст. Аналізуються прояви нетрадиційної шлюбно-сімейної поведінки членів родин: дошлюбні стосунки, незареєстровані шлюби, подружні зради, самовільні розлучення, сімейні протиріччя, позашлюбні діти, подвійні шлюби і т. ін. Простежується активізація протесту всередині селянських родин проти домашнього насилля. Роз'яснюється, що трансформація поглядів на шлюб та сім'ю зумовлювала пошук сільськими жителями Південної України альтернативних шляхів самореалізації.

Ключові слова: Південна Україна; модернізаційні процеси; селянська сім'я; шлюбно-сімейні відносини.

Постановка проблеми. У житті української селянської сім'ї наприкінці ХІХ - на початку ХХ століть відбуваються потужні процеси, які послідовно приховувалися тогочасним офіційним істеблшментом, а тому слабо відобразилися в офіційних документах. Реформи, зміни в законодавстві, зростання економічної мобільності, російсько-японська та Перша світова війни вплинули на всі сторони життя селян. Сім'я як своєрідний мікрокосм відображала зміни, що відбувались у суспільстві й сама по собі зазнавала трансформацій. Село пристосовувалося до модернізаційних зрушень, що стрімко проникали в усі куточки селянського буття. Надалі, після Жовтневого перевороту, компартійна влада розгорнула шоківу перебудову суспільства відповідно до комуністичної ідеології, унаслідок чого модернізаційні

процеси зазнали нових викривлень, а життя для пересічного селянина поставило нові виклики. Селянська сім'я, як і весь соціум, стала заручником соціального експерименту.

В українській історіографічній традиції панував стереотип, що селянський світ - це територія суцільної рутини, що українське селянство стояло осторонь прогресу та будь-яких нововведень. Офіційна цензура виключала матеріали, які не відповідали уявленням про традиційну патріархальну сім'ю. Коли етнограф Херсонщини В. Ястребов надіслав до редакції "Київської старини" дослідження про дошлюбне спілкування молоді [1, с. 49], статтю опублікували в 1896 році, але при цьому вилучили фрагмент з інтимними подробицями сексуального життя молодих людей. Швидше за все, ре-

дакція часопису з цензурних міркувань не допустила до публікації матеріали, що порушували підтримувані церквою норми дошлюбної поведінки.

І сьогодні відчувається інерція романтизації стоїчної давнини. Критику такого анахронізму зустрічаємо в рецензії Ярослава Грицака на працю львівського дослідника Романа Чмелика "Мала українська селянська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура і функції)" (1999 р.). Рецензент зазначає, що автор, спираючись на дуже вибіркочку і фрагментарну статистику, без жодного застереження висловлює узагальнююче твердження: невеликий відсоток позашлюбних дітей пояснювався високою моральністю української громади, сім'ї та особистості [2, с. 52-53]. Я. Грицак дорікає автору за дублювання деяких народницьких міфів і порівнює Р. Чмелика із Робінзоном Крузо, "який ніде не був, нічого не бачив, але готовий з патріотичним запалом повторювати історії про свій рідний острів, почути від тубільця П'ятниці" [2, с. 67].

Випадок "народницького" анахронізму вбачаємо в тому, яким способом видавництво "Либідь" у 2006 році перевидало цінну двотомну працю священика та етнографа М. Грушевського "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" [3], у свій час видану в 1906 та 1907 роках у Львові зусиллями Наукового товариства імені Тараса Шевченка у серії "Матеріали до українсько-руської етнології". Достеменно не відомо, з яких міркувань, але видавці у 2006 році вилучили низку підрозділів, серед яких найяскравіші назви лунали так: "Секелення", "Полові зносини під час місячки", "Початки полового життя і полові зносини взагалі", "Чортики з людського сімени", "Чому не хочуть мати дітей? Убожество", "Яких уживають способів, щоби не було дітей...", "Хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї", "Як чується дівчина, якій проломано калину?", "Мужеське насіння" тощо, про що ні в передмові, ні в коментарях до перевидання не попереджено. Отже, сучасний читач із волі видавництва позбавлений можливості знайомитися з найбільш новаторською частиною праці. І тільки завдяки наполегливості етнолога Ірини Ігнатенко у 2017 році видавництвом "Інтелектуальна книга" в повному обсязі було перевидано два томи унікальної праці Марка Грушевського та Зенона Кузеля "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" [4], завдяки чому є змога ясніше уявити реальну картину родинного життя та побачити зміни, що відбувались у сім'ях селян кінця XIX ст.

Ступінь дослідження проблеми. В останні десятиліття XX - на початку XXI століття українські дослідники почали повертатись обличчям до реалій селянського життя. Досягненням сучасної історіографії є праці авторів О. Кісь [5], І. Ігнатенко [6], М. Маєрчик [7] та ін., які дослідили сімейні стосунки українців з позицій гендерного підходу, а також підняли до академічного рівня такі малодосліджені історичні теми, як дошлюбні стосунки, сексуальність, подружня зрада, дітозгубництво та інше. Дослідники М. Гримич [8], В. Борисенко [9], О. Пономарьов [10] та інші взяли за розробку різних сімейних сюжетів, розглянули структуру й функції селянської родини, прослідкували дошлюбну поведінку молоді та особливості укладання шлюбних угод, дослідили майнові справи та принцип наслідування серед членів селянської родини кінця XIX - першої половини XX століття.

Мета статті - продовження досліджень нових зразків поведінки та нових життєвих стратегій членів українських селянських родин Півдня України кінця XIX - першої чверті XX століття.

Головні джерела для дослідження. Джерела, які ілюструють зміни всередині традиційної селянської

сім'ї, не є ясными. І все ж у нашому розпорядженні є матеріали, які дозволяють порушити картину зашкарбулості в селянському середовищі. Судові позови селян південноукраїнського регіону кінця XIX - початку XX ст. з приводу непорозуміння у шлюбно-сімейних відносинах малюють зовсім нетрадиційну картину: дошлюбні стосунки, незареєстровані шлюби, подружні зради, бажання розірвати шлюб, сімейні сварки, позашлюбні діти, подвійні шлюби тощо. Дані, які отримуємо зі змісту судових справ, що розглядалися духовними та громадськими судами, а саме: Херсонською духовною консисторією [11], Одеською судовою палатою [12] тощо, - розбіжні з тією картиною, яку малює нам церковна та державна статистика.

Поруч із описом традиційного укладу життя селян кінця XIX - першої чверті XX ст. розвідки дореволюційних етнографів В. Ястребова [13], М. Сумцова [14], М. Ганенко [15] та інших містили тверезий погляд на реалії сімейного буття.

Важливі свідчення про драматичні зміни в житті селянської сім'ї містять зауваження дореволюційних юристів О. Кістяківського [16], К. Арсенєва [17], М. Заозерського [18], М. Суворова [19], які, будучи службовцями Російської імперії, не без ризику порушували кричущі питання пригнобленого становища жінки в родині, засилля влади старших, ускладненого процесу розлучення й пов'язані з цим питання недосконалості чинного шлюбно-сімейного законодавства.

Щасливим випадком для дослідника сімейної сфери є виявлення таких оригінальних джерел із неповторним колоритом, як селянські щоденники, адже в них відбивається світобачення селянства, у центрі якого знаходиться сам автор, який змальовує неспотворену багатогранну картину свого родинного життя. Вражають своєю відвертістю матеріали селянських щоденників О. Замрія [20], І. Ярошенка [21], М. Молодика [22] та ін. Зафіксовані в них сімейні історії селян захоплюють своєю відвертістю та простотою.

Найінформативнішим є щоденник Василя Рубеля [23], мешканця селища Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Васильківського району Запорізької області). Свій твір він назвав "Історія 667-ми", бо саме таку кількість представників свого роду нарахував із 1800 до 1920 року. Вражає обізнаність селянина з долею майже кожного родича впродовж 120 років. Автобіографічні наративи мають величезний когнітивний потенціал, адже в спогадах відображені справжні людські якості, думки про оточуючих та власні розмірковування, які дають нам можливість подивитися на сімейні відносини зсередини самої родини.

Інформацію щодо сімейних питань офіційного й неофіційного характеру знаходимо на сторінках періодичної преси. У дореволюційних газетах "Рада", "Юг", "Народна справа", "Село", "Южанин" та ін. інколи можна натрапити на дописи чи статті громадських діячів, що стосувались відносин батьків із дітьми, необхідності поширення освіти тощо. Загалом періодика Російської імперії кінця XIX - початку XX ст. була небагатослівна щодо сімейних питань, чого не можна сказати про пресу радянського періоду. У кожному номері газет "Радянське село", "Звезда", "Червоний плугар", "Червоний степ", "Червоний селянин" та ін. йшла агітація щодо "розкріпачення жінки", необхідності якнайшвидшого відмежування церкви від реєстрації актів громадського стану, агітація молоді до активного громадського життя навіть у супереч волі батьків тощо. Особливий інтерес викликають рубрики, де публікувалися дописи самих селян. Переглядаючи селянські скарги до редакцій газет 1920-х років, знаходимо цілу хроніку інтригуючих

випадків з сімейного життя селян. Незважаючи на крик-ливість, компанійщину, декларативність і навіть зайве експериментаторство радянської періодики, щільне скупчення дописів та статей з селянського побуту дає набагато більшу можливість досліднику для реконструкції сімейних відносин.

Грунтовну основу для забезпечення цілісності розмови про еволюцію сімейних відносин кінця XIX - першої чверті XX ст. мають дані статистики. Системні статистичні дослідження шлюбно-сімейних відносин в Україні були започатковані Демографічним інститутом, який був створений 1 січня 1919 року за постановою Соціально-економічного відділу Української академії наук. Демографічними дослідженнями шлюбних відносин займалися Ю. Корчак-Чепурківський, П. Путоход, М. Трацевський, М. Птуха. Результати роботи інституту узагальнені в 14 томах "Праць Демографічного інституту", перший із яких було видано у співпраці з робітниками ЦСУ УСРР під назвою "Матеріали щодо природного руху населення та санітарної статистики за 1867-1914 рр." [24]. Фахівці здійснили масштабне ретроспективне дослідження із залученням дореволюційних даних.

Виклад основного матеріалу. Для характеристики "самопочуття" сім'ї одними з найважливіших показників є показники шлюбності та розлучності. Дореволюційна ж доба страждає на такий великий недолік, що не дає нам виразних даних для характеристики цього важливого боку. Тим більш цінною є спроба компенсувати брак статистичних матеріалів, здійснена в 1920-х роках старшим науковим співробітником Демографічного інституту ВУАН Петром Івановичем Пустоходом, який, спираючись на натуральні дані з "Матеріалів щодо природного руху населення України. 1867-1914 рр." [24], спробував показати динаміку демографічних явищ кінця XIX - початку XX століття на території дев'яти українських губерній. Дослідник вирахував коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення), що вимірюється в проміле. Середній коефіцієнт шлюбності в повітах України на кінець XIX століття становив 8,9 проміле [25, с. 63] (у Катеринославській губернії - 9,5 проміле, Таврія - 8,6, Херсонщина - 7,5). У 1907-1911 роках Україна посідала п'яте місце серед європейських держав за показниками шлюбності (8,4 проміле), поступаючись лише країнам Європейського Півдня, а саме Сербії (9,9 проміле), Румунії (9,7 проміле), Болгарії (9,3 проміле), Угорщині (9,2 проміле), випередивши Європейську Росію (8,3 проміле) [25, с. 30]. Варто зазначити, що країни Центрально-Східної Європи - переважно хліборобські й мали розмірно великий показник сільської людності. Важка сільськогосподарська праця створювала побутові обставини, за яких для повноцінного ведення господарства необхідними були якомога більше робочих рук, а також поєднання як чоловічої, так і жіночої праці.

Високі показники шлюбності були наслідком суворої необхідності селянського життя. Разом із тим, наприкінці XIX - у першій чверті XX століття спостерігаємо малопомітну, але тривку тенденцію розхитування міцності шлюбу. Джерелом цих відхилень могла бути не менш потужна сила, ніж закон відтворення господарства. Із проникненням капіталістичних відносин, зі змінами суспільних умов життя, еволюціонують погляди на шлюб та сім'ю, відбувається емансипація жінок та молоді, змінюється ставлення до розлучення. Економічна та демографічна необхідність укладати шлюб та жити в сім'ї продовжувала створювати традиційний сценарій життя селянина, і варто було цій необхідності трохи послабшати, як чітко регламентований сценарій життя

пересічного селянина переставав здаватись суцільно виправданим. Нав'язані ззовні сімейні відносини перестали задовольняти окремих членів сім'ї, найсміливіші з яких почали формувати нові життєві стратегії. Для кінця XIX - початку XX ст. звичними явищами стають відхід на заробітки, відхожий промисел у поміщицьких маєтках, які стали нормою для селян. Спостерігаються більш масові відлучки чоловічої частини селянських сімей на роботу в шахтах і на залізниці. Міцніють принади міського життя. Поширюється практика створення нових сімей у місті, коли у селі залишалась стара сім'я.

Матеріали судів містять свідчення про карколомні сюжети, які зовсім не вкладаються в схему, всіляко захищувану старою системою. Вражає відчайдушна рішучість членів родин, які наважились порвати із звичним середовищем. Так, мешканець селища при станції Знам'янка Мотронинської волості Олександрівського повіту Херсонської губернії Назарій Криворучко прожив із дружиною Іриною п'ять років у шлюбі, після чого відправився на заробітки і пропав безвісти. Після 18 років самотнього життя жінка в 1916 році все ж звернулася до Херсонської духовної консисторії з проханням офіційно розірвати шлюб. Судове розслідування тягнулось два роки, у результаті селянці відмовили в наданні свідчення про розлучення у зв'язку з виявленням місцезнаходження її законного чоловіка Назарія. На обороті передостаннього аркуша судової справи розміщено допис: "...знающие И. Криворучко говорят, что она выехала в Таврическую губернию" [26, с. 91]. Можна припустити, що за 18 років селянка знайшла собі іншого чоловіка. Протягом двох років, незважаючи на труднощі судового процесу, жінка не втрачала надію вдруге вийти заміж, а отримавши відмову, просто не захотіла миритися з обставинами й переїхала в Таврійську губернію. Подібні випадки в судовій практиці зустрічалися десятками. Звичайно, на тлі багатомільйонних непорушних сімей поодинокі випадки можуть здатися піщинкою в морі. Але незаперечною буде думка, що протест проти усталених норм ставав новою реальністю.

Динаміка чисельності розлучень серед українського населення кінця XIX - першої чверті XX століття залишається і до сьогодні важкою для вивчення темою. Сучасні дослідники, на жаль, позбавлені можливості визначити, у якій прогресії збільшувалась чи зменшувалась кількість розлучень, адже відповідна статистика в Російській імперії була не впорядкована. До сьогодні немає готових досліджень щодо показників розлучності в кінці XIX ст. і в перші два десятиліття XX ст. Щорічні звіти обер-прокурора Святійшого синоду, які фіксували дані офіційної статистики, є тенденційними і неповними, а тому малопридатними для реконструкції реальної шлюбної ситуації на селі.

Співробітник Демографічного інституту ВУАН В. Дмитровський у монографії "Розлуки на Україні" [27], що побачила світ у 1928 році, зробив ретроспективну спробу вирахувати показники розлучності кінця XIX століття серед українського населення. За основу своїх розрахунків дослідник узяв дані невеличкого збірника "Статистичні дані про розлучення та недійсні шлюби за 1867-1886 рр. (по єпархіям Європейської Росії)", укладеного російським статистиком П. Бечасновим у 1893 році. Дослідження базувалось на основі звітів обер-прокурора Святійшого синоду з виправленнями та доповненнями згідно з даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ по 46 єпархіях Європейської Росії. Показники розлучності, які у своїх роботах наводять П. Бечаснов та В. Дмитровський, стосуються всієї людності, але враховуючи той факт, що се-

ляни становили більше 90 % усього населення, застосовуємо цей показник для позначення офіційного рівня розлучності серед сільського населення.

Отже, демограф В. Дмитровський виділив вісім українських епархій і щодо них, спираючись на дані П. Бечаснова, навів такі цифри: з 1867 до 1886 року на території України зафіксовано всього 4645 розлучень, що в середньому становить 1,69 проміле (розлучень на одну тисячу шлюбів). З восьми українських епархій нас найбільше цікавлять дві південноукраїнські: коефіцієнт розлучності по Катеринославській епархії був вищим за середній по Україні (2,46 проміле), а по Херсонській (із Кримом) - нижчий (1,35 проміле). У цей же період показник розлучності по європейських країнах був набагато вищий: у Франції - 47,23 проміле, у Данії - 37,91, у Німеччині - 15,42, у Франції - 9,87 [27, с. 2].

Такий низький показник розлучності серед українського населення є, зокрема, наслідком дефекту наявного статистичного матеріалу. Зрозуміло, реальний рівень розлучності був вищим. Показники В. Бечаснова були занижені щодо реальної дійсності. У розпорядженні дослідників знаходились відомості про розлучення, які були санкціоновані церковною владою. Але існують чисельні свідчення про так звані "фактичні розлуки", що полягали в отриманні "нарізного свідчення на пробування" й окремого життєвого подружжя. Систематичному облікові видача таких свідчень не підлягала, тож не можливо визначити навіть приблизну їх кількість [27, с. 1].

До 1917 року розірвати шлюб можливо було лише з дозволу Святейшого синоду, а приводом слугувала дуже обмежена кількість причин. Православна церква неохоче йшла на розлучення подружжя й робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи пожиттєвість шлюбу, і забороняла розлучення.

Але селяни вже не бажали миритися з долею та шукали можливості діяти в обхід існуючого законодавства та моральних принципів.

Вагому частку шлюбних справ, що містяться у фондах Одеської судової палати в Центральному державному історичному архіві України, становлять звинувачення в так званих "подвійних шлюбах" селян, коли при офіційно не розірваному першому шлюбі, чоловік або жінка, в обхід законодавства, вступали до другого шлюбу. Так, селянин Бенедикт Церр у 1904 році в Одеській Сре-тенській церкві обвінчався із Марією Артем'євою за наявності першого шлюбу, укладеного в 1895 році [28, арк. 1]. Аби зробити другий протизаконний шлюб можливим, Бенедикт пішов на хитрість. Задля посвідчення своєї особи він надав причту церкви чужий паспорт, виданий Канівською міщанською управою 5 жовтня 1904 року, на ім'я Пантелія Федоровича Новікова. Залучений до слідства, Бенедикт Церр пояснив свій незаконний вчинок нестерпним сімейним життям із першою дружиною Марією Бондаренко, яка п'ять разів розходилася із ним, а на шостий остаточно його покинула [28, арк. 1]. Епізоди з життя селян Бенедикта та його першої законної дружини Марії свідчать про те, що подружжя не стало миритися з нестерпним сімейним життям. Задля власного щастя селяни порушили традиційні норми моралі та офіційні закони. Особисті інтереси й поривання стали вище інтересів родини і громади, що було нехарактерно для традиційного суспільства.

У подібній ситуації опинився уродженець села Хоминець Полтавської губернії Григорій Павлович Загомула, який 10 листопада 1910 року повинчався в селищі Ічки Феодосійського повіту з Дар'єю Григорівною Озимтелевою, не розірвавши чинного шлюбу з першою дружиною [29, арк. 2].

Описані сюжети наштовхують на думку, що перешкоди, які чинили церква й держава щодо офіційної процедури розлучення, не могли стримати розпаду сімей, які уже дали тріщину. Хоча урядова та церковна статистика свідчила про високий рівень міцності селянських шлюбів, часто подружжя, будучи офіційно одруженими, жили окремо, інколи навіть не знаючи про долі одне одного.

Незважаючи на виступи правознавців [16-19] та висвітлення цього питання на сторінках періодичних видань, у другій половині XIX - на початку XX ст. суттєвої демократизації законодавства щодо сімейних питань не відбулося. Цивільне розлучення не було введено аж до кінця 1917 р.

Усі обмеження щодо укладення й розриву шлюбу були усунені після Жовтневої революції. 18 грудня 1917 року було видано декрет Ради народних комісарів Росії про цивільний шлюб, дітей і запровадження книг для записів актів цивільного стану. Справи про розлучення, порушені в односторонньому порядку, були передані з церковного у відання місцевих судів. Сім'я опинилася в іншій системі координат, адже офіційна статистика природного руху населення віднині фіксувалась органами загсу. Разом із тим, відокремлення церкви від держави, пропаганда персональної свободи та спрощена процедура розлучення не призвели до катастрофічного руйнування сім'ї, а лише до її подальшої еволюції. Рівень шлюбності серед всього українського населення залишався високим.

Відомий український демограф Юрій Корчак-Чепурківський у своїй статті "Шлюби та розлуки на Україні в 1925 році" простежує, яким чином зміни в шлюбно-сімейному законодавстві вплинули на демографічну поведінку українського населення в цілому. Прослідкувавши зміни в демографічній поведінці населення України після зміни шлюбного законодавства, статистик зазначає, що показники шлюбності зросли, але не суттєво: у довоєнний час на 1000 населення припадало 8,4 шлюбів, а в середині 1920-х років - приблизно 11 шлюбів. Разом із тим, кількість розлучень від виняткових випадків збільшилась до десятків тисяч, залишивши позаду інші країни. У 1923 році на 100 шлюбів в Україні припадало 10,8 розлучень, а в 1925 - 16,6 [30, с. 112-113].

Згідно зі статистичними даними, найбільш нетривкими серед українського населення виявились так звані "молоді шлюби", що були укладені "по-новому" після декретів про шлюб. Показово, що велика кількість шлюбних пар (34 %) у 1924-25 рр. розлучились у перший рік подружнього життя [Там само, с. 113-114].

Показники шлюбності й розлучності серед сільського населення були нижчі від міських. У 1925 році на 100 шлюбів у місті припадало 23,7 розлучень, а в селі - 15,5. Але в середовищі сільського населення були більш поширеними короточасні шлюби до 1-2 років. У містах шлюби тривалістю менше 1 року складають четверту частину (25 %) від загальної кількості, коли в селах цей показник дорівнює майже 40 відсоткам [Там само, с. 114-115]. У сільській місцевості коефіцієнт розлучень вищий за міський лише у випадках припинення шлюбів тривалістю до одного-двох років, щодо більш тривалих шлюбів, ініціатива переходить до міського населення.

Подібну тенденцію підтверджує у своїй праці "Розлуки на Україні", виданій 1928 року, співробітник Демографічного інституту ВУАН В. Дмитровський. Дослідник узяв за основу дані перепису населення 1926 року

й порівняв кількість розлучень сільського населення за місяцями, в які подружжя брало шлюб. Згідно з розрахунками статистик зазначає, що шлюби, які уклалися за старими традиціями (у дні до Великого посту), рідше припинялись, аніж шлюби, укладені "по-новому", тобто ті, що зареєстровані тільки в загсі. Автор підмічає: "Ця обставина може свідчити про більшу живучість, більшу тривалість звичаїв та традицій, - адже вони скрізь поволі собі змінюються, - дарма що в царині політичних та соціальних відносин у нас сталися величезні відміни, що до пня перетворили образ старої імперії", - хоча одразу додає: "А втім різниці, що їх бачимо в тривалості шлюбу "радянського" та "церковного", по суті зовсім не такі вже великі" [27, с. 15].

Одним із проявів трансформаційних процесів у селянській сім'ї є збільшення випадків дошлюбного й позашлюбного статевого життя.

Дослідники початку ХХ століття фіксували, що, незважаючи на сувору заборону церкви та моральний осуд з боку суспільства, у середовищі молоді та подружніх пар мали місце випадки позашлюбних стосунків. Дореволюційний етнограф М. Сумцов констатував факт дошлюбного співжиття під час проведення вечорниць, який пояснював впливами фабрик і заводів [14, с. 442]. Про отримання досвіду сексуального життя на вечорницях у Херсонській губернії наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття свідчив етнограф В. Ястребов [1].

Дошлюбних та позашлюбних стосунків стосуються кілька десятків справ, що містяться у фонді архіву Херсонської духовної консисторії. Так, у квітні 1877 року до консисторії надійшла справа про дошлюбні статеві стосунки аккерманського міщанина Петра Бурлаченка та селянки Варвари Чоботарьової, у результаті яких вона в січні 1876 року народила хлопчика Павла. Жінка клопоталась перед судом, аби притягнути до відповідальності біологічного батька і примусити його виплачувати щомісячне утримання. Але новонароджене немовля померло в листопаді поточного року, тож позивачка зі смертю сина втратила право на судовий розгляд матеріальних претензій щодо Петра Бурлаченка. Справа з окружного суду була передана духовному суду Херсонської духовної консисторії, яка розглядала факт незаконного статевого життя молодих людей [31, арк. 3]. Суд консисторії постановив звільнити від покарання міщанина Петра Бурлаченка, оскільки чоловік заперечив статеві стосунки з позивачкою; а селянку Варвару Чоботарьову за дошлюбні статеві стосунки духовний суд піддав чотирирічній єпитимії під наглядом парафіяльного священика [31, арк. 39]. Наведений епізод важливий для інтерпретації нерівноправного місця жінки в традиційному суспільстві. Але модернізаційні процеси кінця ХІХ - початку ХХ ст. стимулювали формування нової свідомості в селянському середовищі. Показовим є сам факт звернення селянки до окружного суду зі скаргою на чоловіка.

У багатому на деталі "Щоденнику" сільського шевця Івана Ярошенка, який народився в 1885 році на одному з хуторів с. Томаківки Катеринославського повіту Катеринославської губернії, автор відверто описав дошлюбне життя. Будучи юнаком, селянин ночував із Домкою, яка пізніше вийшла заміж за іншого; ходив на досвітки гуляти до Грушки, а ночував при цьому з Феклою Медяниковою; ночував із Санькою Овдеєнковою і Наталкою Ковальовою, а сватати хотів робітницю Оришку; потім ночував із Санькою Слепенковою [21, с. 254]. Бачимо, що Іван Ярошенко дуже любив розваги і, навіть важко працюючи, ще змолоду завжди знаходив час, аби погуляти.

Автор іншого щоденника, мешканець селища Мала Білозерка Олександр Онисимович Запрія, у свою першу військову відпустку навідався до однієї дівчини Фросі, яка жила по сусідній вулиці, і провів з нею ніч, хоча на той момент офіційно зустрічався з іншою дівчиною - Христею Юрченко [20, с. 235].

Зізнання селян свідчать про те, що у ХХ столітті дошлюбні статеві стосунки стають усе частішим явищем. На досвітках цього періоду допускався певний інтимний досвід до шлюбу.

Про занепокоєння дорослого населення щодо підвищеної активності та зарозумілості серед селянської молоді дізнаємося також із селянських листів до редакції всеукраїнської селянської газети "Радянське село". Це видання виходило тричі на тиждень і отримувало від селян приблизно 10 тисяч листів щомісяця. Селяни в 1926 році скаржилися: "В нашій селі молодь на десять відсотків зіпсувалась від початку Революції" [32, арк. 75], з дитячих років уважають себе парубками та дорослими дівчатами. Сільські жителі висловлювали свою тривогу з приводу зростаючої норовливості молодого покоління й констатували факт збільшення випадків дошлюбних статевих стосунків серед підлітків. Сількоти свідчили, що з революційними подіями почали змінюватись світоглядні орієнтири молоді. Селяни висловлювали свою незгоду з тим, що дівчата мали кілька статевих партнерів до шлюбу [32, арк. 74]. Селянин З. Майгур дописував у рубрику "Скарги селянські" миколаївської газети "Червоний плугар" і висловлював своє незадоволення, що в с. Водопої парубки, дівчата і жонаті свавільно проводили вільний час [33, с. 4]. Інший дописувач газети скаржився, що молодь в с. Собино щовечора занадто галасливо гуляла [33, с. 4]. Селянин Миколаївщини в 1926 році у дописі до редакції газети "Червоний плугар" зазначав, що його дідусь живе разом із жінкою в офіційно незареєстрованому шлюбі [34, с. 4].

Співробітник кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту З. А. Гуревич у 1927 році надрукував статтю "Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни" у місячнику "Червоний шлях", у якій процитував вислів одного селянина з приводу причин погіршення моралі: "Женщини, що ходять у панчохах кольору тіла дуже впливають на мужчин. Я думаю, багато це умисно роблять для того, щоб розвивати полові пристрасті" [35, с. 133]. Сам дослідник зазначає, що на характері статевих стосунків в Україні суттєво позначились довгий воєнний період, який прищепив нову психологію статевих стосунків. Адже сотні тисяч селян були відірвані від звичного способу життя, були тимчасово розлучені зі своїми коханими; велике скупчення чоловіків, які мали і вільний від служби час, зустрічі з жінками різних місцевостей, - усе це дає досить стимулів для позашлюбних статевих стосунків.

Гігієніст З. Гуревич у своєму нарисі наводить пояснення вільним статевим стосункам воєнного періоду, цитуючи селянина 28 років: "Жив з багатьма жінками. Не тому, що так подобалося, а з konieczности. Несправедливо буде, коли це вважатимуть за розпусту, зрадливість. Нічого подібного. Умови, умови й умови. Бути на кількох фронтах, проїхати десятки тисяч верств, безперестанку кочувати в найліпшому періоді молодості. Чи можна говорити про кохання, про вірність: потреби задовольняв тоді, коли вони владно давали за себе знати. Хотілося кохати, та було не до кохання" [35, с. 133].

У 1929 році за ініціативи З. Гуревича було проведе-

не соціологічне опитування, метою якого було дослідити норми і практики статевих життів українських селян. Із 1782 заміжніх селянок, у тому числі і з Південної України, жили статевим життям до одруження 29,2 %, і приблизно третя частина з них вийшли заміж за іншого чоловіка [36, с. 53]; при чому середній вік одруження для українських дівчат становив - 19,36 років. Проаналізувавши анкети селянок, дослідник дійшов висновку: безперечно, статеве життя села "ніколи не мало тієї надмірно похотливої насиченості, яку має місто" [36, с. 43], але "певну безладність статевих життів на селі ми бачимо" [36, с. 48].

Висновки

Наприкінці XIX - в першій чверті XX століття долю селянської сім'ї спіткали дуже тяжкі випробування. У пореформений період в українському традиційному суспільстві зароджуються нові цінності. Селянська родина не залишалась осторонь змін, що відбувались навколо. Селяни починають боротися за "оздоровлення" сімейно-шлюбних відносин, навіть у супереччя існуючим нормам державного та церковного законодавства і, незважаючи на думку громади, будувати життєві стратегії згідно з власними бажаннями. Таким чином, що до кінця XIX - першої чверті XX ст. ми відзначаємо, що частішають такі нестандартні прояви шлюбно-сімейного життя селян, як незареєстровані шлюби, розлучення (самовільні та офіційні), подвійні шлюби, позашлюбні стосунки, протест проти домашнього насилля. Крім того, нові зразки поведінки ми бачимо у взаєминах чоловіка і жінки, старшого і молодшого покоління у родині. Але ці питання вимагають зосередження й детального розгляду, тому є темою для окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Фовка / Н. В. Руденко // Південна Україна. XVIII-XIX ст. - Запоріжжя, 2000. - № 1 (7). - С. 31-65.
2. Грицак Я. Історія від П'ятниці / Я. Грицак // Український гуманітарний огляд. - К. : Критика, 2002. - Вип. 7. - С. 51-68.
3. Грушевський М. Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Ф. Грушевський ; [упоряд. і авт. післям. Я. Левчук]. - К. : Либідь, 2006. - 256 с.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський, З. Кузеля. - Репр. вид. - К. : Інтелектуальна книга, 2017. - Ч. 1. - 234 с. ; Ч. 2. - 196 с.
5. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX - початок XX ст.) : [монографія] / О. Кісь. - 2-ге вид. - Львів : Інститут народознавства НАН України, 2012. - 287 с.
6. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. - 3-тє вид., доп. і перероб. - К. : Інтелектуальна книга, 2014. - 246 с.
7. Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття / М. Маєрчик // Україна Модерна. - 2010. - № 6. - С. 101-112.
8. Гримич М. В. Pater familias (про форми чоловічого домінування в українській селянській культурі) / М. В. Гримич // Народна культура українців : життєвий цикл людини. - Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. - К. : Дуліби, 2013. - С. 5-46.
9. Борисенко В. Рольові функції чоловіків у родинній обрядовості / В. Борисенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини. - Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. - К. : Дуліби, 2013. - С. 354-362.
10. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. - К. : Наук. думка, 1989. - 320 с.
11. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф. 37, оп. 1, спр. 1895, 13 арк.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК), ф. 348, оп. 1, спр. 1161, 30 арк.
13. Ястребов В. Н. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Н. Ястребов // Оттиски з журналу "Киевская старина". - К. : Типография Корчак-Навицкого, 1896. - 19 с.
14. Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. - 1886. - Т. 14. - С. 421-444.
15. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву) / М. Ганенко // Степ. Херсонский беллетристический сборник. - Херсон ; СПб. : Тип. В. С. Балашова, 1886. - С. 139-159.
16. Кистьяковский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. Статья кон. 70-х гг. XIX ст. / А. Ф. Кистьяковский // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі - ІР НБУВ), ф. 61, спр. 96, 20 арк.
17. Арсеньев К. Разлучение супругов как необходимый институт брачного права (доклад, представленный в заседании гражданского отделения общества 25 февраля 1884 г.) [Электронный ресурс] / К. Арсеньев. - Режим доступа : http://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=1124785&art=489975&user=159644217&cover=/static/bookimages/01/12/48/01124805.bin.dir/01124805.cover.jpg&uid=d43b0604-1386-11e0-8c7e-ec5afce481d9.
18. Заозерский Н. С. О злоупотреблении родительской властью / Н. С. Заозерский // ІР НБУВ, ф. XIII, спр. 5040, 12 арк.
19. Суворов Н. С. Замечания на "Проект положения о поводах к разводу" [Электронный ресурс] / Н. С. Суворов. - М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1908. - 55 с. - Режим доступа : <http://www.knigafund.ru/books/36891/read>.
20. Замрія О. Заповіт своєму поколінню / О. Замрія // Мемуари та щоденники. Частина 1 / [упор.: А. Бойко, С. Плохій] ; [передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев] // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. - Запоріжжя : РА "Тандем - У", 2005. - С. 183-260.
21. Щоденник Івана Ярошенка // Мемуари та щоденники. Частина 1 / [упорядники: А. Бойко, С. Плохій] ; [передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев] // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. - Запоріжжя : РА "Тандем - У", 2005. - С. 261-320.
22. Молодик М. В. Спомини / М. В. Молодик // Мемуари та щоденники. Частина 1 / [упор.: А. Бойко, С. Плохій] ; [передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев] // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. - Запоріжжя : РА "Тандем - У", 2005. - С. 321-376.
23. Рубель В. Історія... / В. Рубель // Мемуари та щоденники. Частина 1 / [упорядники: А. Бойко, С. Плохій] ; [передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев] // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. - Запоріжжя : РА "Тандем - У", 2005. - С. 101-182.
24. Матеріали щодо природного руху населення України. 1867-1914 рр. // Праці Демографічного інституту УАН. - Т. І. - К. : Друкарня Української академії наук, 1924. - 92 с.
25. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку / П. Пустоход // Демографічний збірник ; [за ред. академіка М. В. Птухи]. Праці Демографічного інституту, Т. IV. - Харків : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1926. - С. 1-68.
26. ДАОО, ф. 37, оп. 2 б, спр. 5335, 92 арк.
27. Дмитровський В. Розлуки на Україні. 1924-1926 / В. Дмитровський. - Харків, 1928. - 42 с.
28. ЦДІАК, ф. 348, оп. 1, спр. 1161, 30 арк.
29. ЦДІАК, ф. 348, оп. 1, спр. 1344, 205+2 арк.
30. Корчак-Чепурковський Ю. А. Браки и разводы на Укра-

ине в 1925 г. / Ю. А. Корчак-Чепурковский // Избранные демографические исследования. - М. : Статистика, 1970. - С. 112-124.

31. ДАОО, ф. 37, оп. 1, спр. 2716, 39 арк.

32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні, ф. 388, оп. 3, спр. 8, 95 арк.

33. Червоний плугар. - Миколаїв, 1926. - № 37. - С. 4.

34. Червоний плугар. - Миколаїв, 1926. - № 33. - С. 4.

35. Гуревич З. Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни / З. Гуревич // Червоний шлях : громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. - Харків : Державна друкарня, 1927. - № 5. - С. 128-141.

36. Гуревич З. А. Статеве життя селянки / З. А. Гуревич, А. І. Ворожбит. - К., 1931. - 106 с.

Качан Юлія,

*аспірантка кафедри історії України,
Запорізький національний університет*

ЭВОЛЮЦИЯ СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЮЖНОУКРАИНСКОМ СЕЛЕ конца XIX - первой четверти XX в.

На основании изучения судебных дел, крестьянских дневников, материалов периодики, статистических данных и других исторических источников прослеживаются изменения в семейных отношениях крестьян конца XIX - первой четверти XX в. Анализируются проявления нетрадиционного брачно-семейного поведения членов семей: добрачные отношения, незарегистрированные браки, супружеские измены, самовольные разводы, семейные разногласия, внебрачные дети, двойные браки и т. д. Прослеживается активизация протеста внутри крестьянских семей против домашнего насилия. Разъясняется, что трансформация взглядов на брак и семью предопределяла поиск сельскими жителями Южной Украины альтернативных путей самореализации.

Ключевые слова: Южная Украина; модернизационные процессы; крестьянская семья; брачно-семейные отношения.

Kachan Yulia,

*graduate student of Department of history of Ukraine,
Zaporizhzhia National University*

EVOLUTION OF MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS IN THE SOUTH-UKRAINIAN VILLAGE OF THE END OF THE 19th - THE FIRST QUARTER OF THE 20th CENTURY

In the article the author characterizes the process of evolution of family relations of the peasants of the South-Ukrainian region under the influence of modernization processes of the end of the 19th - the first quarter of the 20th century. The changes in the family relations of peasants of the end of the 19th and the first quarter of the 20th century can be traced on the base of the involvement of court cases, peasant diaries, statistical data, periodic materials and other historical sources. The author emphasizes that, despite the patriarchal nature of the state and church law, the strength of the marriage gradually began to shake from the second half of the 19th century: formed new models of social behavior of family members that were contrary to the traditionally established norms, for example, pre-marital relations, unregistered marriages, adultery, divorce of one's own accord, family conflict, extramarital children, double marriages, etc. It is explained that the transformation of views on marriage and family caused the searches of the alternative ways of self-realization for rural residents of Southern Ukraine. Revitalization of protest in the inside of peasant families against domestic violence is observed. At the end of the 19th - the first quarter of the 20th century the institution of the peasant family was subjected to transformations, which were associated with significant changes in the public understanding of the role and place of the family in the system of administrative and legal structures.

Keywords: Southern Ukraine; processes of modernization; peasant family; marriage and family relations.

REFERENCES

1. Rudenko, N. V. (2000), Letters from V. Yastrebov to F. Vovk, *Southern Ukraine XVIII-XIX centuries*, Zaporizhzhia, pp. 31-65. (ukr)
2. Hrytsak, Ya. (2002), History from Friday, *Ukrainian humanitarian review*, Issue 7, Criticism, Kyiv, pp. 51-68. (ukr)
3. Hrushevskiy, M. F. (2006), Achild in the customs and beliefs of the Ukrainian people, *Lybid*, Kyiv, 256 p. (ukr)
4. Hrushevskiy, M. & Kuzelia, Z. (2017), A child in the customs and beliefs of the Ukrainian people. Reprint, Intellectual book, Kyiv, Part 1, 234 p., Part 2, 196 p. (ukr)
5. Kis, O. (2012), Woman in traditional Ukrainian culture (second half of XIX - beginning of XX century) : monograph, Institute of Ethnology National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 287 p. (ukr)
6. Ihnatenko, I. (2014), The female body in the traditional Ukrainian culture, Intellectual book, Kyiv, 246 p. (ukr)
7. Maierchuk, M. (2010), Premarital intimate relationships among young people in villages and cities of Eastern and Central Ukraine at the beginning of the XX century, *Modern Ukraine*, № 6, pp. 101-112. (ukr)
8. Hrymych, M. V. (2013), Paterfamilias (about forms of male domination in the Ukrainian peasant culture), *Ukrainian folk culture: human life cycle, Vol. 4, Maturity. Men. Men's subculture*, Duliby, Kyiv, pp. 5-46. (ukr)
9. Borysenko, V. (2013), Role functions of men in family ritual, *Ukrainian folk culture: human life cycle, Vol. 4, Maturity. Men. Men's subculture*, Duliby, Kyiv, pp. 354-362. (ukr)

10. Ponomarev, A. P. (1989), Development of family and marriage and family relations in Ukraine, Scientific thought, Kyiv, 320 p. (ukr)
11. State Archive of Odessa region, fond 37, opys 1, sprava 1895, 13 p. (rus)
12. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, fond 348, opys 1, sprava 1161, 30 p. (rus)
13. Yastrebov, V. N. (1896), New data on the unions of unmarried youth in southern Russia, *An print from the magazine «Kyevskaia staryna»*, Printing house Korchak-Navitskago, Kyiv, 19 p. (rus)
14. Sumtsov, N. F. (1886), *Dosvetky y posydelky, Kyevskaia staryna*, Vol. 14, pp. 421-444. (rus)
15. Hanenko, M. (1886), Family-property relations of the peasant population in the Elisavetgrad district (Materials on ordinary law), *Steppe, Kherson fiction collection*, Printing house of V. S. Balasheva, Kherson; Sankt-Peterburh, pp. 139-159. (rus)
16. Kystiakovskyi, A. F. (The end of 70-ies. XIX century), Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine named after. V. I. Vernadsky, fond 61, sprava 96, 20 p. (rus)
17. Arsenev, K. (1884), Divorce of spouses as a necessary institute of marital law (a report presented at a meeting of the civil division of the society on February 25, 1884). Available at: http://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=1124785&art=489975&user=159644217&cover=/static/bookimages/01/12/48/01124805.bin.dir/01124805.cover.jpg&uud=d43b0604-1386-11e0-8c7e-ec5afce481d9
18. Zaozerskyi, N. S., The abuse of parental authority, Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine named after. V. I. Vernadsky, fond XIII, sprava 540, 12 p. (rus)
19. Suvorov, N. S. (1908), Comments to the «The draft resolution about the reasons for divorce», *Printing house of A.Y. Snehireva*, Moscow, 55 p. Available at: <http://www.knigafund.ru/books/36891/read>
20. Zamriia, O. (2005) Testament to own generation, *Memoirs and diaries. Part 1, Sources on the history of Southern Ukraine. Vol. 5. Book 1*, RA «Tandem - U», Zaporizhzhia, pp. 183-260. (ukr)
21. Diary of Ivan Yaroshenko, *Memoirs and diaries. Part 1, Sources on the history of Southern Ukraine, Vol. 5. Book 1*, RA «Tandem - U», Zaporizhzhia, pp. 261-320. (ukr)
22. Molodyk, M. V. (2005), Memoir, *Memoirs and diaries. Part 1, Sources on the history of Southern Ukraine, Vol. 5. Book 1*, RA «Tandem - U», Zaporizhzhia, pp. 321-376. (ukr)
23. Rubel, V. (2005), History ..., *Memoirs and diaries. Part 1, Sources on the history of Southern Ukraine, Vol. 5. Book 1*, RA «Tandem - U», Zaporizhzhia, pp. 101-182. (ukr)
24. Materials about the natural movement of Ukrainian population. 1867-1914 gg, *Proceedings of the Demographic Institute of the UAN. Vol. I*, Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 92 p. (ukr)
25. Pustokhod, P. (1926), Demographic features of Ukrainian people in the late XIX and early XX centuries, *Demographic Collection. Edited by Academician M. V. Ptukha. Proceedings of the Demographic Institute, Vol. IV*, Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences, Kharkiv, pp. 1-68. (ukr)
26. State Archive of Odessa region, fond 37, opys2 b, sprava5335, 92 p. (rus)
27. Dmytrovskyi, V. (1928), Divorces in Ukraine, Kharkiv, 42 p. (ukr)
28. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, fond 348, opys 1, sprava 1161, 30 p. (rus)
29. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, fond 348, opys 1, sprava 1344, 205+2 p. (rus)
30. Korchak-Chepurkovskyi, Yu. A. (1970), Marriages and divorces in Ukraine in 1925, *Yu. A. Korchak-Chepurkovskyi. Selected demographic studies*, Statistics, Moscow, 387 p. (rus)
31. State Archive of Odessa region, fond 37, opys1, sprava2716, 39 p. (rus)
32. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fond 388, opys 3, sprava 8, 95 p. (ukr)
33. *Red plowman* (1926), Mykolaiv, № 37, p. 4. (ukr)
34. *Red plowman* (1926), Mykolaiv, № 33, p. 4. (ukr)
35. Hurevych, Z. (1927), Sexual life of the present in the context of social hygiene, *Red way*, State Printing house, Kharkiv, pp. 128-141. (ukr)
36. Hurevych, Z. A. &Vorozhbyt, A. I. (1931), Sexual life of the peasant woman, Kyiv, 106 p. (ukr)

© Качан Юлія

Надійшла до редакції 13.12.2017